

ENIGMA

MŰVÉSZETELMÉLETI FOLYÓIRAT

A kiadvány megjelentetését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap.

Nemzeti
Kulturális
Alap

Lektorálta: Bardoly István és Pataki Gábor

Készült a HUN-REN BTK MI XX. századi Magyar Művészet és Tudománytörténet Kutatócsoportjával együttműködésben.

Az *Enigma* az MTA Magyar Tudományos Művek Tára által regisztrált tudományos folyóirat, illetve Open Access rendszerű oktatási segédanyag.

ENIGMA művészetelméleti folyóirat

Alapította: Szabó Ágnes

Kiadja a Meridián-2000 Kiadói, Oktatási és Művészeti Bt.

Felelős kiadó: Vajdovich Györgyi

1037 Budapest, Erdőalja út 165/b, Tel.: 250-6247, e-mail: enigma@meridiankiado.hu

Főszerkesztő: Markója Csilla

Arculatterv: Kelényi Gabi

Tördelőszerkesztő: Fekete Émi

Terjesztő: Holczer Miklós, Tel.: 06-30-932-8899, e-mail: emholczer@gmail.com

Az ENIGMA kapható a nagyobb könyvesboltokban.

A lap előfizethető és régebbi számai megrendelhetők a kiadóban az enigma@meridiankiado.hu címen.

Még kapható számaink listája megtekinthető a folyóirat honlapján: <https://enigma-online.hu/>

ISSN: 1218-8069

**„EMBEREK ÉS NEM FRAKKOK” – A MAGYAR MŰVÉSZETTÖRTÉNET-ÍRÁS
NAGY ALAKJAI 11.**

Szerkesztette: Markója Csilla és Bardoly István

MERIDIÁN – FRAKKOK 11.

Radványi Orsolya Térey Gábor (1864–1927)	5
Papp G. György Kismarty-Lechner Jenő (1878–1962)	22
Révész Emese Supka Magdolna (1914–2005) – Indulat és „meloditás”	48
Serfőző Szabolcs Cennerné Wilhelmb Gizella (1921–1995) – A „portréikonográfus”	77
Mélyi József Aradi Nóra (1924–2001)	90
Bubryák Orsolya Galavics Géza (1940–2023) – Az „átélhető” múlt krónikása	107
Boreczky Anna Wehli Tünde (1943–2019)	130
Rövidítésjegyzék	143

Papp Gábor György

KISMARTY-LECHNER JENŐ

(1878–1962)

Lechner Jenő életművében az építész, építészettörténész és művészettörténész nehezen választható el egymástól, most értelemszerűen elsősorban az építészet elméleti és történeti aspektusaival, valamint a műemlékvédelemmel foglalkozó szakembert szeretném bemutatni. Írásai, vázlatai, levelezése, feljegyzései alapján nemcsak érdeklődése, gondolkodása, vonzalmi rajzolhatóak körül, hanem többé-kevésbé az a világ is, amelyben otthonosan érezte magát. Írásain és más szakmai munkáin keresztül a nemzeti tradíciók iránt elkötelezett, ugyanakkor nacionalista előítéletektől sem mentes személy válik láthatóvá. Nem átfogó életrajzot kívánok nyújtani, hanem azt bemutatni hogyan vált a historikus szemléletű, tradicionalista építészeti szakemberből elfogult, bezáródó és a hitelesség igényétől fokozatosan eltávolodó szakíróvá.

A CSALÁDI HÁTTÉR

A német eredetű Lechner-családban az építész hivatás generációkon keresztül jelen volt. Lechner Jenő dédapja, Lechner Nepomuk János a Szépészeti Bizottmány tagjaként dolgozott.¹ Édesapja, Lechner Gyula ügyvédi, majd később rajztanári oklevelet szerzett, festéssel, szobrászattal, terrakotta gyártással foglalkozott, de a Kisfaludy Társaság is tagjai közé választotta irodalmi művek németre történt átültetéséért. A család másik ágában a zenének volt fontos szerepe. Édesanyja, Uhink Mária Antónia, zongoraművész volt, aki Liszt Ferencsel is fellépett. Nagypapja, a szintén zenész famíliából származó Uhink Ede/Eduard színészként dolgozott, nagyanynja, Doppler Erzsébet, Doppler Károly és Ferenc zeneszerzők testvére, énekesnőként volt ismert. Anyja fivérei szintén zenészek lettek.²

A fiatal Jenő szintén jó zenei képességekkel rendelkezett, zongorázott és hegedült, fel is merült, hogy a zenei pályán induljon el. Ugyanakkor az építézmesterség jobban vonzotta, erről ő maga ír visszaemlékezésében.³ A budapesti József Műgyeztemen 1902-ben szerezte meg építészdiplomáját Hauszmann Alajos, Czizler Győző és

¹ A Lechner család családfája. Kézírtos példány. MÉM MDK, Lechner Jenő-iratai, 2. doboz.

² Liska Béla: Az Uhink-családra vonatkozó adatok. Gépirat. Budapest, 1933. január 13. MÉM MDK, Lechner Jenő-iratai, 2. doboz; Rados Jenő: Emlékezés Dr. Kismarty-Lechner Jenő építész születésének századik évfordulója alkalmából. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz.: K 1858. Rados Jenő hagyatéka/6.

³ Önéletrajz. A genfi életrajz magyar nyelvű gépirata. ELKH BTK MI Lexikon gyűjtemény, valamint *Életrajzom* című gépirat. Uo., Adattár.

Steindl Imre tanítványaként.⁴ Egyetemi évei alatt részt vett a Masztaba asztaltársaság megalapításában.⁵ Ez a baráti társaság indította útjára később a műegyetemi hallgatók szatirikus lapját, a *Megfagyott Muzsikust*.⁶ Az egyetemi évek termései voltak azok az építészeti szakkönyvek, melyek, mintegy megelőlegezték későbbi elméleti munkáit.⁷

Lechner Jenő 1906-ban meg nősült, Unger Máriát, Unger Emil építész⁸ unokahúgát vette el. Fiuk, ifjabb Jenő, szintén építész lett, több közös munkát jegyeztek együtt.

A reneszánsz építészet világához, mint későbbi visszaemlékezésében írta, ifjúkori utazásai vitték közel.⁹ Szavai szerint, míg szívét a klasszikus formák gyönyörködtették, eszével a magyar faj szeretetében gyökerező érdeklődéssel fordult nagybátyja eredeti törekvései felé. Hauszmann Alajos, akinek irodájában dolgozott a Műegyetem elvégzése után, kétségkívül az egyike volt azoknak, akik a legerősebb hatást gyakorolták rá.

1. Lechner Jenő portréja, 1924 körül.
Repr. *Élet*, 1924. 8. (április 13), 144.,
forrás: MKI Lexikongyűjtemény

A NEMZETI ÉPÍTÉSZET MEGTEREMTÉSE – A HISTORIZMUS SZEMLÉLETÉBEN

Hauszmann hatása alatt alakult a későhistorizmusból kiinduló építészeti stílusa, és minden bizonnyal mestere mellett formálódott elképzelése arról, miként teremthető meg a historizmus szemléletén (világnezetén) belül egy nemzeti építészeti stílus. Az előbbiről korai tervei és megvalósult munkái vallanak, az utóbbiról 1905 után született írásai. Miként Hauszmann, úgy Lechner Jenő számára is meghatározóak voltak Itália reneszánsz (cinquecento) emlékei – ahogy erről visszaemlékezéseiben

⁴ Ritoók Pál: *Lechner Jenő életrajza*. Gépirat. MÉM MDK, Lechner Jenő-iratai, 1. doboz.

⁵ Lechner Jenő önéletrajza. MÉM MDK, Lechner Jenő-iratai, 3. doboz.

⁶ Lechner Jenő: *A Masztaba negyven évvel ezelőtt*. Gépirat. 1931. május 1. MÉM MDK, Lechner Jenő iratai, 3. doboz.

⁷ *Építészeti alaktan*. Budapest, 1900. (a litografált kötetről Lechner Jenő tesz említést önéletrajzában. Ld. A kismartoni Lechner család története. Gépirat. Budapest, 1930. 62. MÉM MDK, Lechner Jenő iratai, 3. doboz); *Építési enciklopédia*. I–IV. Budapest, 1903; valamint *Művészettörténeti enciklopédia – görög művészet*. Az utóbbi kéziratban maradt. Ld. *Életrajzom* című gépiratát a ELKH BTK MI Adattárában.

⁸ Gábor Eszter – Hidvégi Violetta: Pollack Mihály unokája: Unger Emil. *Ars Hungarica*, 20 1992. 89–90.

⁹ Lechner Jenő önéletrajza. MÉM MDK, Lechner Jenő-iratai, 3. doboz.

írt. Ez a reneszánsz építészet iránti vonzalom meghatározó kiindulópontot jelentett számára mind építésként, mind a nemzeti építészet teoretikusaként. Lechner Jenőnek a század elején formálódó, nemzeti építészetről kialakuló elképzelése is a késő historizmus világából fakadt. Szélesebb miliőjét a századforduló Magyarországnak új utakat kereső építészeti törekvései jelentették. A magyarországi építészetnek ebben az útkereső időszakában Lechner Jenő az építészeknek ahhoz a csoportjához kötődött, akik (Hauszmann Alajos szavaival élve) a történeti építészet égisze alatt keresték a nemzeti építészet kifejezésének lehetőségeit.

A történeti építészetben gondolkodó építészek, így Lechner Jenő számára is megkerülhetetlen volt, hogy tisztázzák viszonyukat más, kortárs építészeti elképzelésekkel, mindenekelőtt a szecesszióval. Lechnernek a szecesszióról alkotott véleménye nem volt független munkaadójának, a budapesti Műegyetemnek, illetve az intézmény prominens képviselőinek az új stílushoz való viszonyától. Mindez együtt járt a historikus szemlélet újabb értelmezésének megalkotásával, amelyben azokra a kérdésekre kínáltak történeti nézőpontból válaszokat, melyeket a magyarországi szecesszió építészetének képviselői hirdettek. Az utóbbi csoport (jellemzően Lechner Ödön követői) számára alapvető cél volt, hogy az Art Nouveau formakincsét a helyinek, a nemzetinek, az originálisnak a kifejezésével és megjelenítésével gazdagítsák. A késő historizmus építészeti, akik Lechner Jenő szellemi közegét jelentették (mint többek között Kertész K. Róbert, Fábrián Gáspár, Magyar Vilmos, Petrovác Gyula, Sándy Gyula) a saját rendszerükön belül kívánták hiteles választ adni a nemzeti építészettel összefüggő kérdésekre.¹⁰

A nemzeti művészettel kapcsolatos gondolataihoz megtalálta a társakat a bölcsészet, a filológia képviselői között. Mindenekelőtt Pekár Károly, és az ő magyar nemzeti szépről írott könyve¹¹ volt rá nagy hatással. A kötetéről frott bírálatában¹² igazolva látva a saját nézeteit, sorolta fel a nemzeti szellem Pekár által számba vett megjelenési formáit a népművészettől az iparművészetten át az építészetig.

NEMZETI MŰVÉSZET VERSUS ZSIDÓKÉRDÉS AZ ÉPÍTÉSZETBEN

Lechner Jenő ahhoz, hogy a szecesszió építészetéről vallott nézeteit kifejtse, a nemzeti művészet megteremtésének kortársai többségét foglalkoztató ideáját az „eredetiség”, 20. század elejének meglehetősen aktuális kérdésével kapcsolta össze. Abból

¹⁰ Arról, miként jelent meg és élt tovább a nemzeti gondolat a két világháború közti magyarországi építészetben először részletesen Ferka András írt két részben megjelent tanulmányában. (Nemzeti építészet a polgári sajtó tükrében. I. rész. 1920–1930. *Építés-Építészettudomány*, 20. 1989. 331–364.; Viták a nemzeti építészetéről. II. rész. 1930–1939. *Építés-Építészettudomány*, 24. 1994. 255–278.) Ferka úttörő munkájában, miközben sorra vette a két évtizedben a szaklapok hasábjain megjelent cikkeket és a fontosabb sajtóvitákat, ezek nyomán részletesen megrajzolta a hazai építésztársadalom tagozódását, törésvonalait és a szakma jövőjéről alkotott nézetek sokféleségét.

¹¹ Pekár Károly: *A magyar nemzeti szépről. A magyar géniusztörténetikája. (Nemzeti vonások művészetünkben, zenénkben, költészetünkben, irodalmunkban)*. Budapest, 1907.

¹² Lechner Jenő: *A magyar Geniusz esztétikája. Építő Ipar*, 31. 1907. 70–71.

indult ki, hogy kik azok az építészek, akik a magyar nemzeti építészetet hitelesen meg tudják jeleníteni. 1908. április 13-án a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletben a *Modern és nemzeti építőművészet* címmel tartott előadásában a kortárs építészet kapcsán a 19. század folyamatos ízlésváltozásáról, az egyetemességről és a szecesszió hazai elfogadottságának mértékéről elmélkedett.¹³ Ebben az összefüggésben tért ki a nemzeti sajátosságok keresésének fontosságára, a felvidéki késő reneszánsz építészet gazdag tárházára, mint ihlető forrásra, és innen jutott el a szecesszió keleties motívumainak, mint a magyarság sajátosságaitól idegen formáknak az elutasításáig. Ezt a gondolatot odáig vitte, hogy a szecesszió hazai művelőit zsidó származásuk miatt hiteltelennek, és alkalmatlannak tekintette, hogy képesek legyenek magyar nemzeti építészetet alkotni.

Ez az írás nemcsak példája annak miként próbáltak a historikus építészek reflektálni a szecessziós stílusban alkotó kollégáik tevékenységére, hanem láthatóvá teszi, hogy már a századelő építészeti útkeresésének időszakában megindult a hasadás az építészársadalmon belül, és ennek kapcsán megfogalmazódott az a kérdés, kik lehetnek a nemzeti jelleg megjelenítésének hiteles képviselői, a nemzetiről szóló véleménycsere alakítói és letéteményesei. Lechner Jenő ebben az összefüggésben arra mutatott rá, kik azok, akik származásuknál fogva nem lehetnek részesei a nemzeti építészet történetének.¹⁴

Ilyen kirekesztő hang a szakmában mindaddig ismeretlen volt. Az elsődleges reakció ezért érhetően a döbbenet volt. A kritikusok egyfelől a szakmaiatlanságot rótták fel a szövegnek. Így tett Gerő Ödön, aki *A Ház* hasábjain – indulattól sem mentesen – szedte ízekre a Lechner Jenő sorait, számon kérve rajta a koncepció hiányát, zavaros gondolatok halmazaként mutatta be a szöveget, illetve az alapjául szolgáló előadást.¹⁵ Volt, aki a békétlenségtől féltette az építész szakmát. Komor Marcell az általa szerkesztett *Vállalkozók Lapjában* reagált Lechner Jenő előadására, még mielőtt az felolvasás szövege a Mérnökegylet lapjában napvilágot látott volna.¹⁶ Írásában Komor a vádaskodás káros voltát és értelmetlenségét ismételte, kimondva azt a vágyát, hogy a megértés és az elfogadás határozza meg ismét a szakmai közbeszédet. A kortársak közül volt, aki feltételezte, hogy a harminc éves fiatal építész nem ragadtatta volna magát arra, hogy a magyarországi építészzakma hivatalos szervezetének

¹³ Lechner Jenő: *Modern és nemzeti építőművészet. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 1908. május 3. 165–170.

¹⁴ Arról, hogy a zsidóság sajátos stílust teremtett volna a 19. század végi – 20. század eleji magyarországi építészetben, legutóbb kortárs építészettörténeti értelmezésekben olvashattunk. Azonban látnunk kell, hogy a vallási-etnikai hovatartozás bizonyos építészeti motívumok használatával való ok-okozati összekapcsolása nem tekinthető éppen tudományos érvek. Ennél fogva mind Klein Rudolf írását (*A szecesszió: un goût juif? A szecessziós építészet és a zsidóság kapcsolata a Monarchiában. Múlt és Jövő*, 19, 2008, 4. 6–32), mind Gottdank Tibor századfordulós építészet értelmezését (*A magyar zsidó építőművészek öröksége – Lajtán innen és Lajtán túl*. Budapest, 2018.) bizonyos értelemben elfogultnak, preconcepcióval terheltnek tartjuk.

¹⁵ Gerő Ödön: Újabb nemzeti stílus. *A Ház*, 1, 1908, 2/3. 49–53.

¹⁶ Komor Marcell: Bántjuk egymást. *Vállalkozók Lapja*, 1908. április 22. 1.

közgyűlésén a közösség egyik, útkereső csoportját (Lechner Ödön követőit) magyartalansággal vádolja és ennél fogva hitelességüket kérdőjelezzé meg, ha nem tudta volna maga mögött nagytekintélyű kollégái némelyikének biztos támogatását (egyetértését). Nem tudjuk, ki(k)től kapott hátszelet, biztatást a Műegyeten tanárságát nemrég megkezdő Lechner Jenő, de az, hogy az erre finoman utaló sorok gondosan elkerülik a nevesítést, megengedik azt a feltételezést, hogy ez a biztatás köztiszteletben álló kollégá(k)tól érkezhett. Az mindenestre kétségtelen, hogy a késő historizmus képviselői, köztük a szakma doyenjei (Alpár Ignác, Hauszmann Alajos), a századforduló utáni években többször kényszerültek arra, hogy a modernséghez való viszonyukat tisztázzák és irányt mutassanak az ifjabb építészgenerációnak. Így tett a Műegyeten 1903-ban megválasztott rektora, Hauszmann Alajos is 1908. március 16-i, Mérnök-egyletbeli előadásában, amikor a modern építészeti irányzatokról vallott gondolatait osztotta meg kollégáival.¹⁷ Miközben a keresést, a kísérletezést természetesnek tekintette, arra figyelmeztetett, hogy ez utóbbit „az igazság és az észszerűség korlátai között” kell tenni. Lechner Jenő előadásának főbb pontjai sok tekintetben összecsengenek Hauszmann alig két hónappal korábban elhangzott tanácsával: „Maradjunk hívek a tradícióhoz, tanuljunk a régien, keressük az újat, tartsuk ébren érzékeinket a maradandó beccsel bíró hazai emlékeink irányában, ezekből fejlesszük tovább építészettünket”. Azt a feltételezést, hogy Lechner Jenő a történelmi építésznek az új irányzatokkal szembeni elsődlegességéről ekkortájt formálódó irányzatnak lett volna szócsöve, mindenestre megengedhetővé teszi, hogy az előadásáról szóló beszámoló komoly sikerről számoltak be. Lechner Jenő támogatottságát és a szecesszióval szemben a történelmi emlékekre támaszkodó nemzeti építészetről szóló eszme növekvő térhódítását mutatja, hogy előadása abban az évben elnyerte az Egyesület Czigler érmét.¹⁸

Az 1908-as előadásban felvázolt gondolatai nem haltak el teljesen, Lechner Jenő 1917-ben ismét visszatért ezekhez. Az alkalom a *Huszadik Század* körkérdése volt, mely a *Zsidókérdés Magyarországon* címmel jelent meg a folyóiratban 1917-ben (később külön füzetben is napvilágot látott). Itt Beregi Ármán (1879–1953), mérnök, a Magyar Cionista Szervezet elnöke idézte fel Lechner Jenő ítéletét a szecessziós építészekről.¹⁹ Szemben Komorral és Gerővel, 1917-ben Beregi számára természetes, hogy a szecesszió magyarországi képviselői esetében az ő zsidóságukról elmélkedjen. Lechner Jenő írását ebben az összefüggésben említi, mint olyat, amelyik témává tette a zsidókérdést az építészetben. Lechner Jenő ennek nyomán igazolva látta kilenc évvel korábbi írásának üzenetét, hogy a szecessziós építészek, Lechner-követők kiírandók a magyar nemzeti építészet történetéből.²⁰

¹⁷ Hauszmann Alajos: Néhány szó a modern építészeiről. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 1908. március 22. 101–105.

¹⁸ A „Czigler-érem” bírálati jegyzőkönyve. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 1908. november 22. 383–384.

¹⁹ *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése*. Budapest, 1917. 49.

²⁰ Lechner egyébként „megtámadtatás” miatt kért szót a vitában s reflektált Beregi írására: Lechner Jenő: Magyar építészet és zsidókérdés. *Huszadik Század*, 18. (35.) 1917. 272–274.

A FELSŐMAGYARORSZÁGI PÁRTÁZATOS RENESZÁNSZ ÉPÍTÉSZET

A kérdésre tehát, hogy miként tehető nemzetivé a magyar építészet, Lechner Jenő válasza a nemzeti múlt emlékeinek mintává emelésével és a nemzeti függetlenség gondolatával kapcsolódott össze. Ez az elképzelés egy olyan történeti-függetlenségi nézőpontnak volt egyenes folytatása, mely Henszlmann Imrétől, Ney Bélán és Divald Kornélon keresztül vezetett Lechner Jenőig.²¹

Lechner Jenő művészettörténeti, építészettörténeti vizsgálódásai nyomán jutott arra a felismerésre, hogy a 16–17. századi felsőmagyarországi késő reneszánsz építészet emlékeiben található meg az a szellemiség, amely a magyar nemzeti sajátosságokat a legteljesebben ki tudja fejezni. Ennél fogva pedig ezek az épületek, mindenekelőtt polgárházak, várkastélyok, harangtornyok, jelenthetnek mintát a kortárs építészet originalissá, azaz magyarrá tételében, „a belőlük kicsillanó magyar faji jelleg megteremkenyítő hatással lehetne hazai építészetünkre”.²²

Vizsgálódásai és helyszíni utazásai eredményeképpen írta meg a *Tanulmányok a lengyelországi és felsőmagyarországi reneszánsz építésről* című tanulmányát, mely a *Magyar Mérnök- és Építészegylet Közönyében* jelent meg 1913-ban, és még ugyanabban az évben önálló füzetben is napvilágot látott. Az írásában, melyért Hollán-jutalomban részesült, épülettípusok vizsgálatával, motívumelemzéssel igyekezett bizonyítani a magyarországi késő reneszánsz építészet elsőségét a lengyel és morva emlékekkel szemben. Az emléktanyag stílárís jellemzőinek tárgyalásával az a célja, hogy kimutassa: a lengyel és a magyar késő reneszánsz építészet egymással párhuzamosan alakult ki, forrásaik pedig Észak-Itália különböző városainak, művészetföldrajzi területeinek emlékei voltak. (Az elképzelés kiforratlanságát mutatja, hogy a velencei reneszánsz épületeket hol a lengyel, hol a magyar emlékekkel hozza kapcsolatba, a felsőmagyarországi épületeket másutt veronai, megint másutt firenzei motívumokhoz köti.) Két évvel későbbi doktori értekezésében (*Szemelvények a reneszánsz építés Magyarországon és határai körül*) már a magyarországi reneszánsz építészet általános közép-európai elsőségének okait az azonos „jellemű” olasz és a magyar „népszellemben” látta. A magyarországi kiművelt nagy tradíciók hiánya – mint kifejtette – szintén segítette az itáliai impulzusok befogadását, szemben a német vidékekkel, ahol a „tisza germán fajok ellenállása erős birokra kel az olasz hatásokkal”. „Az a lázas erőlködés tehát – folytatta Lechner – melyet a német műtörténetírás kifejít, hogy a reneszánsz építés dátumait előbbre hozhassa teljesen érthetetlen és fölösleges, mert az új eszmék későbbi fellépte [...] a faji jellegben

²¹ Lechner Jenő nemzeti historizmus víziójáról Gábor Eszter írt először, rámutatva stíluselképzelésének zsákutca mivoltára. Ld.: Gábor Eszter: „e műemlékeinkben a történelmi magyar hangulatoknak mélyéges tengerét bírjuk”. Lechner Jenő kísérlete a magyar nemzeti historizmus megteremtésére. *Sub minervae nationis praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára*. Budapest, 1989. 180–185.

²² Lechner Jenő: *Tanulmányok a lengyelországi és felsőmagyarországi reneszánsz építésről. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közönye*, 47. 1913. 453.

találja magyarázatát.”²³ A magyarországi későreneszánsz építészet önálló fejlődésének ideájában Divald Kornélra, különösen az ő 1899-es tanulmányára és a *Szepesvármegye művészeti emlékei* című 1905–1907-ben megjelent könyvére hivatkozott.²⁴

Amíg a cseh és osztrák területek akkor még alig ismert reneszánsz emlékeinek tanulmányozása a stílusirányzat kiterjedtségét mutatta Lechner számára, addig a felső-magyarországi, jórészt romos épületek láttán a hazai műemlékvédelem mulasztásait róttá fel, és a megmaradt emlékek megőrzésének sürgető feladatát emelte ki. „*Koncentráljuk rendelkezésre álló csekély erőinket e kulturhistóriánkra nézve olyan becses emlékeink megmentésére, mert ha csak néhány évig késünk, nyomtalanul elveszítjük azt a keveset is, amit a szeszélyes sors még kegyesen meghagyott számunkra.*”²⁵ A késő reneszánsz építészet ezen emlékeinek védelmére szólító felhívásakor Lechner reflektál saját korának a reneszánsz és a barokk építészet iránt a megelőző évtizedben meginduló érdeklődésére, szembe állítva azt a 19. századnak csupán a középkor emlékei felé irányuló érdeklődésével. Az 1910-es években további írásokat szentelt a késő reneszánsz építészetnek, és látva az emlékek világháború alatti veszélyeztetettségét, ezekben a tanulmányokban különös hangsúlyt fordított intézményes védelmük fontosságára.²⁶

Az 1930-as évek elején tervezte, hogy a felső-magyarországi pártázatos reneszánsz építészet történetét (mint építészettörténeti munkásságának legfontosabb fejezetét) a Műemlékek Országos Bizottsága támogatásával kiadja. Úgy vélte, hogy egy, a magyar reneszánsz műemlékeket bemutató kötet megfelelően illeszkedne a MOB által ekkoriban megjelentetett Varju Elemér: *Magyar várak*, Rados Jenő: *Magyar kastélyok*, Szőnyi Ottó: *Magyar templomok*, valamint a maga által írt *Budapest műemlékei* kötetekhez. A könyv a biztató kezdetek ellenére végül nem jelent meg.²⁷

²³ Lechner Jenő: *Szemelvények a Reneszánsz építés Magyarországon és határai körül* című művészettörténeti tanulmányból. Budapest, 1915. 10.

²⁴ Divald Kornél: A felsőmagyarországi renaissance-építészet. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 33. 1899. 173–177., 219–224., 261–265., 301–305., 350–359., 385–397.; Uő: *Szepesvármegye művészeti emlékei*. I–III. Budapest, 1905–1907.

²⁵ Lechner 1913. i. m. 455.

²⁶ Lechner 1913. i. m. 447–455.; Uő: *A pártázatos építés Magyarország határai körül*. Budapest, 1915.; A pártázatos reneszánsz építés eredetéről. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 49. 1915. 189–205.; A pártázatos renaissance építés a német császárság keleti határterületein. *Építő Ipar – Építő Művészet*, 39. 1915. 239–241., 245–246., 262–265.; Uő: Pártázatos renaissance építés Csehországban és a Morva órgrófságban. *Építő Ipar – Építő Művészet*, 39. 1915. 278–281., 285–288.; 293–295., 302–303.; Pártázatos építés Sziléziában. *Építő Ipar – Építő Művészet*, 39. 1915. 307–309., 314–316.; Uő: Műemlékek a cs. kir. szab. Kassa-Oderbergi vasút mentén. *A cs. kir. szab. Kassa-Oderbergi vasút és az üzemében levő h. é. vasutak személyszállító vonatainak valamint a tátrai h. é. villamosvasutak menetrendje*. Budapest, 1914. 64–74.; Uő: Renaissance építési emlékek Szamosújvárott. *Építő Ipar – Építő Művészet*, 40. 1916. 305–308., 311–314., 317–321.

²⁷ Lechner Jenő levele a MOB-hoz. 1932. december 20. A következő napokban az indítványt tárgyalta a MOB és Lechner kezdeményezését támogatva a Fővároshoz fordultak anyagi háttér biztosításáért. MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1932/519.

A RENESZÁNSZ ÉPÍTÉSZET, MINT A KORTÁRS ÉPÍTÉSZET MEGTERMÉKENYÍTŐJE

A nemzeti építészet megteremtésének kérdése Lechner Jenőt elsősorban, mint gyakorló építész foglalkoztatta, ugyanakkor építészettörténeti kutatásai fontos elméleti bázist nyújtottak számára a nemzeti építészeti stílus megteremtéséhez.

A 20. század első évtizedében készült korai munkáin a népi és a historikus formák laza keveredését láthatjuk (villatervek). Ő maga későbbi visszaemlékezésében a kassai Rákóczi-emlék pályázatát tartotta saját építészeti nyelve (és ezzel összefüggésben a nemzeti építéstílus) megtalálása szempontjából alakítósnak. A székesegyházban felállítandó Rákóczi-síremlék 1905-ös, első pályázatára Füredi Richárd szobrással közösen készített terve első díjat nyert, az 1909-es második pályázaton, melyre tervüket Körösfői-Kriesch Aladárral hárman nyújtották be, a második díjat nyerték el. Későbbi visszaemlékezésében úgy idézi ezt az emléktervet, *„melyeken először kísérelte meg a magyar a magyar reneszánsz tradícióinak szellemét építőművészeti formába önteni”*. Mint írta, *„ettől az időtől arra törekedtem, hogy a magyar építőművészet új irányát szabjam meg, nagybátyám törekvéseitől eltérőleg a felsőmagyarországi pártázatos reneszánsz hagyományaira alapítva, amelyekben nemzeti szellemű tektonikus alakításokat véltem felismerni.”* Mint fiatal tanár úgy gondolta, hogy a Felvidék reneszánsz műemlékei a fiatal építészhallgatók számára is mintaként szolgálhatnak a nemzeti építéstílus keresésében. *„Építőművészeti nevelésünk alatt egy olyan világ szépségeit, a magyar történelmi hangulatoknak egy olyan területét tartjuk rejtve a fiatal nemzedék előtt, melynek szelleme új életre volna képes kelteni a magyar Genius alkotó erejét. [...] Csakis a jövő generáció faji, nemzeti érzéseinek nevelésével, hazai tradíciónk kultiválásával, a bennök rejlő nemzeti vonások megértésének, szeretetének tervszerű beoltásával érhetünk el kulturfejlődésünk oly magaslatára, ahol a nyugat nagy szellemi megnyilatkozásaival egyenlő értékűnek tudhatjuk majd a magunkét.”*²⁸

Ettől fogva munkáiban és különösen írásaiban a felső-magyarországi késő reneszánsz formáinak kortárs alkalmazása, mint alapvető építészeti feladat szerepelt. Az 1913-as, *Tanulmányok a lengyelországi és felsőmagyarországi reneszánsz építésről* című tanulmányában így írt erről: *„Meggyőződésem szerint e műemlékeink alkalmas bázisul kínálkoznak a magyar nemzeti építéstílus megteremtéséhez is, tektonikus alakításai felismerhetők, tovább fejleszthetők, a belőlük kicsillanó magyar faji jelleg megtermékenyítő hatással lehetne hazai építészetünkre. Szerény tehetséggel a gyakorlati építészet terén igyekszem is demonstrálni ezen felfogásom jogosultságát s hiszem, hogy törekvésem nem lesz minden eredmény nélkül.”*²⁹

A demonstráció egyik legsikerültebb példája a sárospataki tanítóképző épülete, melynek tervezése 1909-ben kezdődött, maga az épület 1912-re készült el. Közben Lechner a nemzeti építészet megteremtéséről szóló programjában a formák átvétele mellett a tektonikus alakításra való reflektálást is alapvetőnek mondta, ennél, a felső-

²⁸ Kivonat Lechner Jenő műépítészek a magyar mérnök és építészegyletben [sic!] 1917. november 5-én tartott felolvasásából. ELKH BTK MI, Lexikon gyűjtemény.

²⁹ Lechner 1913. i. m. 455.

magyarországi reneszánsztól ihletett épületénél a motívumok másolásának (például a készmárki templom tornyáról) jutott fő szerep. Ebből a szempontból szemléletében teljes egészében a historizmusnak azt az additív gondolkodásmódját vitte tovább, melyet a kortársak egy része ekkor már erősen kritizált.³⁰

A NEMZETI SZELLEM MEGNYILATKOZÁSÁTÓL A TURÁNI TÁRSASÁGIG

Lechner Jenő, mint láttuk, éveket töltött a nemzeti szellem építészeti kifejezésének elméleti és gyakorlati kérdéseivel. Ennek során folyamatosan formálódó elképzeléseket vetett papírra a nemzeti stílus eredetéről is. Alapvonása ezeknek a vázlatoknak, hogy rámutasson (az ő megfogalmazásában) a magyar nemzeti génusz megnyilatkozásának nyomaira. Amikor 1932-ben megjelent tanulmányában a magyar építészet nemzeti vonásait vette számba, erről a keleti eredetű magyar génuszról írt lelkesülten: „[Az] itt már évszázados kultúralappal bíró nyugati népektől oktrojált hatásokat csak nehezen tudta a magyarság ősi szelleméhez idomítani [...], itt a kelet és nyugat kapujában félkézszel szüntelen életéért küzdve, művészkedésének nemzeti jellege nem tudott teljességében kibontakozni. A magyar művészettörténetnek meg kell mégis állapítani a magyar génusznak művészkedésünk terén való határozott megnyilatkozását. Ez nem szorítkozik kizárólag a népművészetre, viszont a nép művészkedésében az ősi turáni szellem megnyilatkozása olyan megdöbbentően határozott, hogy szinte nehéz feladat elé állítja a műtörténészeket és etnográfusokat, mert elképzelhetetlennek látszik, hogy annyi nyugati művelődésbeli befolyás mellett, mint amennyi hazánk területére hatott, a többezeréves hagyományok még ma is felismerhetően élnek és a nép művészi munkálkodásának alapkarakterét adják.”³¹

A késő reneszánsz építészet magyar voltát a közelebről meghatározatlan helyi építészeti hagyományok beolvasztásával támasztotta alá. Ez a hagyomány Lechnernél erős nacionalista felhangot kapott, és eredetét a keleti népek közt kereste. Ezzel a nézőponttal találkozunk a háború után, 1920-ban megjelent, jórészt határon túlra került műemlékeket bemutató könyvében, *Az elszakításra ítélt Magyarországon*. A párizsi békeszerződés nyomán Magyarországon érzékelhető sokkos állapot nála a szomszéd népekkel szembeni erőteljes indulatba csapott át: történeti emlékek a magyar szupremácia igazolásáivá váltak. „Magyarország területén cseh, oláh és szerb kultúra nem volt soha! A föld, amelyet ma a cseh, az oláh, a szerb bitorolnak, sohasem volt az övék, még honalapító veéreink területfoglalása előtt (896-99) sem. Avarok, jazgyok, szarmaták, bolgárok, szóval turáni magyar rokonság lakott itt akkor is”.³² A következő években a turáni rokonságnak önálló írásokat is szentelt.³³ Ennek a turáni magyar rokonság elméletnek

³⁰ Tövis [Róza Miklós]: Magyar csapáson. *A Hét*, 1909. június 20. 418–419.

³¹ Nemzeti vonások a magyar építőművészetben. *A magyar állam élete*. Szerk. Karczag Vilmos. Budapest, 1932. 79.

³² Lechner Jenő: *Az elszakításra ítélt Magyarország*. Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája kiadása. Budapest, 1920. 4.

³³ *A turáni népek művészete*. Turáni Társaság. Budapest, 1923; A turáni hatások a magyar népművészet-

ekkor már nemcsak több évtizedes története, hanem hazai szervezete is volt. A magyarság keleti gyökereinek feltárására, ápolására és az ezzel kapcsolatos ismeretek elterjesztésére alakult meg 1910-ben a Turáni Társaság (Magyar Keleti Kulturközpont). A Társaság Bánffy Miklós elnökletével működött Művészeti Szakosztályának volt tagja (1916-tól biztosan) Lechner Jenő is, továbbá olyan kollégái és eszmetársai, mint Huszka József, Alpár Ignác, Kertész K. Róbert, Kós Károly, Petrovics Elek, Sváb Gyula, Vágó Pál, Warga László, Medgyaszay István, Csányi Károly, Radisics Jenő.³⁴ A Társaság egyik fő célja a „nemzetünk múltjának és hagyományainak tanulmányozása és ismertetése abból a célból, hogy őkünk magas műveltsége, a magyar nemzet múltjának dicsősége helyes világitásba jusson és ez

2. Lechner Jenő portréja, 1927. Erdélyi Mór felvétele. *Tolnai Világlapja*, 1927. augusztus 17. 22.

a tudat nemzeti öntudatunkat fejlessze s a külföld előtt is nemzetünket méltó színben tüntesse fel”.³⁵ Ehhez kapcsolódik Teleki Pálnak a Társaság 1914-es közgyűlésén elhangzott beszámolójának egy passzusa: „A magyar nemzet nagy és fényes jövő előtt áll, és bizonyos, hogy a germánság és szlávság fénykora után a turánság virágzása következik. Reánk, magyarokra, ez óriási ébredező hatalomnak (a turánságnak) nyugati képviselőire vár az a nagy és nehéz, de dicső feladat, hogy a hatszázmillió turánságnak szellemi és gazdasági vezeterei legyünk.”³⁶ Egy olyan eszmei közösségről van tehát szó, amely a közös ideológiai háttéren túl programjába egyfajta misszióként a kulturális és gazdasági kapcsolatok keleti bővítését is beemelte. Helyének és idővel változó szerepének megrajzolásokor valószínűleg érdemes használni a Mikos Éva által javasolt amőba-allegóriát.³⁷

Mint láttuk, Lechner Jenőnél a nemzeti építészeti hagyományok feltárása a kezdetektől összekapcsolódott a nemzeti építészet megalkotásával. Előbb a felső-

ben. *Képzőművészet*, 1, 1927, 5. 4-9.

³⁴ A Magyar Keleti Kulturközpont iratai. MÉM MDK, Lechner Jenő-iratai, 3. doboz.

³⁵ *A Magyar Keleti Kulturközpont (Turáni Társaság) alapszabályai és ügyrendjei*. Budapest, 1916.

³⁶ Teleki Pál: *A Turáni Társaság eddigi és jövőbeli működése. Megnyitó beszéd az 1914. január 31-i közgyűlésre*. Budapest, 1914. 9. ld.: Ablonczy Balázs: *Keletre magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest, 2016. 57.

³⁷ Mikos Éva: Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2016. 296 oldal. [rec.] *Korall*, 18. 2017. No 70. 205.

magyarországi reneszánsz építészet emlékeiben látta meg a magyar szellemet, később ugyanezt kereste a József nádor kori klasszicista építészet mintaadó emlékeinél. Építészettörténetének erősen ideologikus voltát mutatja, hogy a magyar nemzeti építészettel kapcsolatos elgondolásában a történeti emlékek formai-stiláris megközelítését az 1920-as évektől fokozatosan az egyre kevésbé konkrét, faji és ideologikus asszociációk váltották fel.

LECHNER ÖDÖN – A PÉLDA

Nagybátyja, Lechner Ödön és mindenekelőtt a magyar formanyelv megteremtésére irányuló kísérlete fiatal korától mintát jelentett Lechner Jenő számára. 1929-es önéletrajzában, melyet a genfi *Meister der Baukunst* kiadó számára készített,³⁸ írt Lechner Ödön mintaadó szerepéről. Később, 1930-ban, majd 1942-ben különböző cikkekben igyekezett megcáfolni azokat a megközelítéseket, melyek nagybátyja építészetéről, mint egy be nem váltott vízióról, egy hamvába holt kíséretéről szóltak. Ezzel szemben önálló, immanens, ugyanakkor a historizmusban gyökerező építészetnek tekintette Lechner Ödön munkásságát.³⁹ Ezt a megközelítést láthatjuk 1932-es írásában, ahol nagybátyja korai munkáit kortársai, Hauszmann, Schulek, Steindl alkotásai körében tárgyalta.⁴⁰ És nem melleleg már ekkor igyekezett a maga nemzeti stílus elképzeléseit nagybátyja formatörekvéseinek összefüggésébe helyezni, mintegy azok folyamányaként láttatni. Arról, hogy mit jelentett számára Lechner Ödön, hogy munkássága mennyiben volt példa számára, időskorában írt önéletrajza mellett mindenekelőtt az általa írt Lechner-monográfiából értesülhetünk részletesebben. Ennek a kötetnek elsődleges jelentősége, hogy Vámos Ferenc kétkötetes kismonográfiája⁴¹ után az első volt, amely a maga történetiségében közelített a lechneri életműhöz. A historizmus távlatától indulva a Lechner követők csoportjáig ívelő történetbe kortársai mellett saját munkásságát, építészeti elképzeléseinek nagybátyjával való rokonságát is behelyezte. Ez utóbbinak az ő szemszögéből azért volt jelentősége, hogy egyfajta igazolását adja a monográfia megírásának. Ugyanis, mint ebből a kötetből kiderül, Lechner Jenő élete alkonyáig küzdött azzal a szakmai ítélettel, amely, fiatalkori írásai (*Modern és nemzeti építőművészet*, valamint *Magyar építőművészet és zsidókérdés*) nyomán őt magát szecesszió magyarországi képviselőivel, a Lechner-követőkkel szembeállította. Egyfajta önigazolásként írta ezért 1961-es könyvében a következőket. „Egy negyedik irányzat képviselőjeként léptem fel én, 1908 táján,

³⁸ Jenő Lechner. *Mit einer Einleitung vom Künstler*. Genf, 1930.

³⁹ Lechner Jenő: Lechner Ödön műveiben a jövő nemzeti építőművészet életenergiái szunnyadnak. *Pesti Napló*, 1930. március 30. 41. A cikk válasz Kárpáti Aurél: Kövekbe írt magyar dráma. *Pesti Napló*, 1930. február 16. 35. című írására, melyben Jánszky Béla: A magyar formatörekvések története 1891-től 1911-ig. c. könyvéről írt. A másik írás: Lechner Ödön nem volt magyar? (*Magyar Nemzet*, 1942. január 11. 4.), amely a *Deutsche Zeitung* cikkére válaszul született.

⁴⁰ Lechner 1932. i. m. 75–76.

⁴¹ Vámos Ferenc: *Lechner Ödön*. I-II. Budapest, 1927. (Magyar művészeti könyvtár, 21–22.)

attól a megfontolástól vezetve, hogy amíg Ödön nagybátyám keleties építőformái bizzar eredetiségükkel idegenek a nyugati művészetben nevelődött magyar géniuszok, a népművészetekre támaszkodás pedig csak korlátozott keretek között nyújt fejlődési lehetőséget és nem alkalmas monumentális építésre, a magyarországi tradíciókban kerestem a kiinduló pontot, egy olyan korszak építőművészetében, melyben érzésem szerint a nemzeti géniusz erőteljesebben megnyilatkozott, de folytonossága és továbbfejlődése történelmünk viharában megakadt. [...] El kellett ezeket mondanom, hogy tisztazzam magamat az igaztalan vádakkal szemben, hogy a Lechner Ödön törekvéseit elgáncsoló kritika szolgálatába szegődtem.⁴²

A 19. SZÁZAD ÉPÍTÉSZETE ÉRTÉKELÉSE

Lechner Ödön munkásságának értékelése, és a saját személyének ebbe a történetbe való behelyezése összefügg Lechner Jenőnek a 19. század építészetéhez való viszonyával. Történeti szemléletű építészként ugyanabban a világban gondolkodott, mint mesterei. Nemzeti stílustörekvéseinek is ugyanez a történeti gondolkodás volt az alapja. A 19. század építészetéről tartott előadásai és írásai az 1910-es években természetes folyományai voltak historikus szemléletének.

A 19. század építészetével építészként és építészettörténészként egyaránt foglalkozott. És ezen a téren mindkét minőségében úttörő volt. Már 1917-ben előadást tartott a Nemzeti Múzeum épületéről.⁴³ 1926–1927-ben került sor a Nemzeti Múzeum épületnek Lechner tervei szerint történt restaurálására és átépítésére, amiről 1927-ben megjelent könyvében számolt be részletesen.⁴⁴ Itt írta, hogy József nádor korának építőművészete már 1917 előtt is foglalkoztatta. „A modern stílustörekvések neveltje voltam bár, a nemzeti tradícióknak az építőművészet terén is szerény harcosa és új utak keresője, mégis kezdettől fogva rajongója voltam a Palatinus stílus nemes, erőteljes konceptusainak és bámulója elhanyagolt és lezúllott köntösében is a Nemzeti Múzeumnak. Megfelelő alkalmakkor a gyakorlati építés terén is megpróbálkoztam ebben a karakterisztikus pesti építőstílusban alkotni is.”⁴⁵ Ez a pesti építőstílus olyan jelentőséget kapott Lechner Jenő építészetében, hogy az 1930-as években (szemben a század első éveiben hirdetett elképzelésével) a József nádor kori építészetben kereste a nemzeti stílus forrását.

A kor építészeti és műemlékvédelmi (és Lechner Jenő) elveit tükrözte, hogy a Pollack-féle épület helyreállításakor „igyekezett a Schickedanz Albert által elreneszánoszított előcsarnokot Pollack eredeti terveinek megfelelő állapotba visszahelyezni.”⁴⁶

Az 1920-as évek végétől módja volt arra, hogy a 19. század második felének magyarországi (főként budapesti) építészetéről alkotott elképzeléseit összefoglalja.

⁴² Kismarty-Lechner Jenő: *Lechner Ödön*. Budapest, 1961. 102., 143.

⁴³ *Építő Ipar - Építő Művészet*, 41. 1917. 118.

⁴⁴ Lechner Jenő: *A Magyar Nemzeti Múzeum épülete*. Budapest, 1927.

⁴⁵ Uo., 62.

⁴⁶ Vámos Ferenc: Budapest városképének átalakulása József Nádor korától napjainkig. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönyének Havi Füzetei*, 3, 1926, 9/12. 140.

Első ilyen kísérlete nem történeti értékelés, hanem a fővárost járó látogató nézőpontjából készített beszámoló.⁴⁷ A tanulmány végeredményben főként a főváros, másodrézben vidéki nagyvárosok a Kiegyezés és a századforduló között született épületeinek számbavétele. A nagy historizáló mesterek követőiként beszél saját korszatályának több képviselőjéről, mint olyanokról, „*akik a modern szellemű építés keretében is leginkább kultiválják a hagyományokat. Közöttük kér helyet e sorok szerény írója is, aki az Eskü-úti színház interieurjében és a most épülő Ferenc József-émléktemplom kupolás koncepcusában a József nádor korabeli pesti stílushagyományokat kívánja új életre kelteni*”.⁴⁸ A historizálásról tehát nemcsak mint korszellemről, hanem mint kortárs építészeti szemléletről is beszélt: „*A modern stíluskeresés lázas munkájával párhuzamosan a XX. század első évtizedeiben napjainkig megszakítás nélkül tovább élt az eklektikus szellem is és a legfiatalabb generáció egész sereg művet alkotott*”.⁴⁹

A Mérnökegylet kötetében megjelent írásnak mind szemléletmódjában, mind megközelítésében csupán ismétlése volt az a tanulmánya, amely a *Vállalkozók Lapja* jubileumi albumában jelent meg 1930-ban.⁵⁰ Ugyanebben az évben a Nemzetközi építészkongresszus alkalmával írt egy hosszabb tanulmányt a magyar építészet történetéről és az eklekticizmusról.⁵¹

Két évvel később *A magyar építőművészet történetének vázlata* címmel rövid összefoglalása jelent meg, melyben alig egy oldal jutott a 19. század építészetének.⁵² Itt jobbra azokat neveket, épületeket, és ezekkel kapcsolatos állításokat ismételte meg, melyeket a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet előbb idézett kiadványában már leírt. Feltűnő, hogy egyetlen komolyabb kritikáját, melyet a historizmus egyik elismert építészevel, Czizler Győzővel kapcsolatban 1928-as írásában megfogalmazott („*sajátos, részleteiben finomkodó, de conceptusaiban modoros eklektikus ízlésben*” épített) itt sem mulasztotta el megemlíteni, sőt aktualizálta azt: „*sajnos tehetségtelen tanítványainak kezén egyéni stílusa száraz modorossággá vált s a 90-es évek nagy építési konjunktúrájában végzetesen ártalmassá lett a főváros utcaképére*”.⁵³

Lechner Jenő szemléletének a 19. század második fele építészetének értékelésénél nemcsak a másodvonalbeli építészek munkásságára történő utalás volt része, hanem a

⁴⁷ Lechner Jenő: *A magyar építőművészet a XIX. század második felében. Technikai fejlődésünk története 1867–1927.* Budapest, 1928. 503–520.

⁴⁸ Uo., 517.

⁴⁹ Uo., 516.

⁵⁰ Lechner Jenő: *Eklektikus szellemű építőművészetünk az utolsó 50 évben. Az 50 éves Vállalkozók Lapja jubileumi albuma. A magyar építőművészet és építőipar 50 éve. 1879–1929.* Szerk. Lakatos Mihály, Mészáros L. Edgár, Óriás Zoltán. Budapest, 1930. 107–114.

⁵¹ *Grundriss der Geschichte der ungarischen Baukunst und des Eklektizismus des neuesten Zeitalters. Architectura. Souvenir du XIIe Congres International des Architectes. / XII. Nemzetközi Építészkongresszus és Építészeti Tervkiállítás.* Szerk. Bierbauer Virgil, Rákossy Gyula, Szentmiklósi József. Budapest, 1930. 11–24.

⁵² Lechner 1932. i. m. 71–76.

⁵³ Uo., 76.

jelenből fakadó előítéleteinek kivettése is: „politikai és más idegen érdekek kényszer-zubbonyában tervezők szörnyű alkotásai, így a palotákkal megrakott Andrássy út”.⁵⁴

A historizmus értékeléséhez később is visszatért, nem függetlenül tanári praxisától. A Mérnöki Továbbképző Intézet 1943. évi tanfolyama számára készített írása már a második világháború után látott napvilágot, immár önálló kötetben.⁵⁵

Ebben a művében építészek és épületek említésén túl, kísérletet tett a 19. század hazai építészetének egyfajta klasszifikálására, az európai környezet figyelembevételével négy korszakra bontva azt; az egész századot a klasszicizmus és romantizmus időszakának írta le. „A klasszicizmust – melyet nemrégén még lebecsültek – ma már önálló historikus stílusként értékeljük.”⁵⁶ Noha nem nevezte meg Bierbauer Virgilt, Zádor Annát és Rados Jenőt, de állítása mögött bizonyosan ott vannak az ő alapvető munkáik,⁵⁷ és feltehetően a művészettörténetírás újabb szövegei is.⁵⁸

A 19. század második fele magyarországi építésze és építései kapcsán legelőször azok magyarságáról írt. Azt a nézetet vallja, hogy azokat az építészeket, akik Magyarországon dolgoztak, értelemszerűen magyarnak kell tekinteni. „A magyarság mindig soraiába tartozónak tekintette mindazon idegeneket, akik földjén megtelepedtek és vele sorsközösséget vállaltak [...] Ezek az idegen magvak magyar televényben fogantak meg. A magyar talaj éltető nedveiből szívták a kibontakozáshoz szükséges életerőket. A virág színét, illatát, a termés zamatát és gazdagságát nemcsak a mag, hanem a talaj és a klíma határozza meg.”⁵⁹

Az első időszak a klasszicizmus, Hilddel, Pollackkal és Zitterbarth Mátyással. Hild Hermina kápolnáját és Pollack pécsi székesegyház tervét Schinkel Friedrichswerdersche Kirchéjének összefüggésében mutatta meg. A romantika építészetének tárgyalásakor Feszl Frigyes munkásságában Bürcklein hatását emelte ki. A harmadik korszakot a korai neoreneszánsz jelenti, olyan mestereket sorolva fel, mint Ybl, Weber Antal, Szkalnitzky és Lippert József. Itt az európai kapcsolódást Theophil Hansen és a Mérnökegylet Reáltanoda utcai székháza, illetve Otto Wagner Rumbach Sebestyén

⁵⁴ Lechner Jenő: *Budapest városrendezési feladatairól*. [Különlenyomat a Műszaki Világ 1937. és 1938. évfolyamából] Budapest, 1938. 11.

⁵⁵ Lechner Jenő: *Építőművészetünk a XIX. század második felében*. Budapest, 1945. (A Mérnöki Továbbképző Intézet kiadványai, 30.). Ld.: Rados Jenő írását Lechner Jenőről: „Emlékezés Dr. Kismarty-Lechner Jenő építész születésének századik évfordulója alkalmából” MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz.: K 1858. Rados Jenő hagyaték/6.

⁵⁶ Lechner 1945.

⁵⁷ Bierbauer Virgil: *Az építészet. Magyar művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor. 1. Az új Magyarország*. Szerk. Miskolczy Gyula. Budapest, [1942]. 565–588.; Bierbauer Virgil: *A palatinus-stílus viszonya az európai klasszicizmushoz. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönyének Havi Füzetei*, 2, 1925, 4/6. 35–41.; Rados Jenő – Zádor Anna: *A klasszicizmus építésze Magyarországon*. Budapest, 1943.

⁵⁸ Siegfried Giedion: *Spätbarocker und romantischer Klassizismus*. München, 1922.; Konrad Escher: *Barock und Klassizismus. Studien zur Geschichte der Architektur Roms*. Leipzig, 1910.; Paul Klopfer: *Von Palladio bis Schinkel: eine Charakteristik der Baukunst des Klassizismus*. Esslingen, 1911.; Gustav Pauli: *Die Kunst des Klassizismus und der Romantik*. Berlin, 1925.

⁵⁹ Lechner 1945. i. m. 14.

utcai zsinagógája jelentette. A negyedik korszak az „apák generációja”, Hauszmann, Schulek, Steindl és Lechner Ödön munkásságának időszaka. Utóbbinak a berlini neoreneszánszhoz kapcsolódó, illetve a francia reneszánsz szellemében fogant alkotásait vette sorra, elhelyezve őt a korszak historizáló építészetében – jóval részletesebben, mint korábbi írásaiban. Lechner Ödön kapcsán szót ejtett azokról a kortárs nézetekről, melyek negatív jelenségnek ítélték a mester nyomán kialakult építészeti irányzatot. Tette ezt anélkül, hogy ő maga véleményt mondott volna akár a Lechner követőkről akár a róluk elterjedt elítélő nézetekről. *„Művészi jelentőségének tisztázását sürgeti napjainkban az urbánus és népi építészek vitáiban elhangzó bíráló, sőt ingerült támadás, amely szemléletének jogosulatlan transzponálásával kárhozhatja működését, lebecsülván és hibáztatván őt azért, hogy fél évszázaddal ezelőtt korának és nem a máának gondolatvilágában dolgozott.”*⁶⁰

Végül szólt a korszak végének másod-, harmadvonalbeli építészeiről, akiknél már élt a kritika eszközeivel. Így Pecz Samunál a Levéltár épületének aránytalanságát, Fellner Igazságügyi palotájánál annak hivalkodó voltát említette meg. Visszatért itt is a századvég, a késő historizmus építészetére jellemző tömegtermelés problémájára, és az ezzel összefüggésben a művészi színvonal hiányára. Felhozott példái egyéni ízlését tükrözik. Véleménye szerint a Keleti pályaudvar és a városligeti Iparcsarnok tipikus tucat alkotások, melyek Európa bármely városában lehetnének.⁶¹

A 19. század építészetéről szóló írásaiból látszik, hogy ez esetben is érzelmileg közelített az anyaghoz, a művészi ihletet, tehetséget, a korszellemet kereste a művekben. Hasonlóképpen, ahogy pár évtizeddel korábban a késő reneszánsz építészet alkotásaiért lelkesedett. Az értelmező, analitikus megközelítést a historizmus mesterei és emlékei kapcsán is határozottan elutasította és a historizmus elutasíttóságát az érzelmi megközelítés (értsd behelyezkedés) hiányával magyarázta. *„A művészi alkotások [...] megítélésének [...] nincsen iskolapadokon, vagy akár egyetemi katedrákon elsajátítható mércéje. Felismerésükhöz éppúgy intuitív, veleszületett művészi érzék kell. Ennek hiányából fakad a sok értelmetlen fecsegés tanulmányokban, disszertációkban, sőt tankönyvül szánt művészettörténeti könyvekben [kiemelés tőlem P. G. Gy.]. Innen a múlt század eklektikus építőművészetének szinte kötelező divattá vált ócsárolása.”*⁶²

A MŰEMLÉKEK ORSZÁGOS BIZOTTSÁGÁBAN

A Műemlékek Országos Bizottsága és Lechner Jenő kapcsolata feltehetően az 1910-es évek elejéről datálódik, amikor a felső-magyarországi reneszánsz emlékeket felmérő útjait végezte. A világháború alatt veszélyeztetetté vált (és pusztuló) műemlékek védelmére több írásában hívta fel az illetékes körök figyelmét. A MOB 1904-ben életbe lépett új működési szabályzata értelmében megnövekedett a bizottsági tagok száma,⁶³

⁶⁰ Uo., 43.

⁶¹ Uo., 102–104.

⁶² Lechner Jenő: *Építőművészetünk a XIX. század második felében*. Budapest, 1945. 111–112.

⁶³ Horler Miklós: *Az intézményes műemlékvédelem kezdetei Magyarországon (1872–1922)*. A magyar

részint ennek, részint Lechner műemlékekkel kapcsolatos tudományos munkájának eredménye volt, hogy 1916 végén a Bizottság rendes tagjai közé választotta.

Erre az időre esik az a több éven át készült topográfiai munkája, melyben Budapest műemlékeit vette számba és rendszerezte, és ahol alapvetően a felső-magyarországi és erdélyi késő-reneszánsz műemlékeket felmérő tevékenysége során szerzett tapasztalataira támaszkodott. Művében az addigiaknál részletesebb, gazdagabb listáját adta a védendő fővárosi épületeknek. Az impozáns méretű, 1917-re elkészült kézirat és az ennek nyomán napvilágot látott „lajstrom” a későbbi évek/évtizedek műemléki inventáriumainak kiindulópontja lett.⁶⁴

A fenti műemlékjegyzék összeállítása nem volt független első bizottsági munkájától. 1916-ban Forster kezdeményezésére Éber László összeállította a fenntartani javasolt műemlékek jegyzékének tervezetét, melyhez a tagok (köztük az újonnan megválasztot-takét) véleményét kérték. A jegyzék véglegesítésével megbízott albizottság munkájában Lechner is részt vett. Ennek során készítette el a fenntartandó és a törlésre javasolt műemlékek jegyzékét, melyet 1919. február 21-én küldött el a MOB számára.⁶⁵ A műemlékek jegyzékével és Lechner Jenő beadványával a MOB 1919. március 11-i ülésén foglalkozott.⁶⁶ A beadványra Éber László reagált. Fenntartásokkal kezelte, hogy Lechner a fenntartandó műemlékek sorába alig egy-két évtizeddel korábban épült műveket is beemelt, minthogy egy ilyen bővítés magának a műemlékjegyzéknek az értékét gyengíténé. Egyúttal elvetette a jegyzéknek azt a részét, melyben az építész felvetette az ország hét pontján felállított millenniumi emlékoszlopok⁶⁷ törlését a műemlékek sorából és tekintettel az országhatárok várható megváltoztatására, a régiek helyett új emlékek felállítását javasolta – immár az új határokon belül. Lechner a beadványban indulatoktól

műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok. Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 1996. 112–113.

⁶⁴ Lechner Jenő: *Budapest építőművészeti topográfiája*. Gépírat és kivágatok, jegyzetek. Budapest, 1917. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz.: K 2071. [második kötetet a Könyvtárban elhelyezve] Erre alapozva készítette el a *Budapest műemlékszerű épületeinek lajstroma*. Budapest építőművészeti topográfiája című kéziratából összeállította Lechner Jenő. [gépírat] Budapest, 1924. A lajstrom elkészítésére 1922-ben a MOB egyik bizottsága kérte fel. ld. MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1922/295. 1922. július 22; Granasztóiné Györfly Katalin: A Műemlékek Országos Bizottságának tevékenysége a trianoni békekötés után (1920–1934). *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok.* Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 1996. 155. ld még: MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1926/280.

⁶⁵ Erről többek között ld.: Granasztóiné Györfly Katalin: A Műemlékek Országos Bizottságának tevékenysége a trianoni békekötés után (1920–1934). *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok.* Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 1996. 154.

⁶⁶ Az ülésen, az 1919. február 28-án a Forster utódjaként átmenetileg az ügyek vezetésével megbízott Éber elnökölt. ld.: Horler 1996. i. m. 128–129. MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB 1919/84

⁶⁷ A következő helyeken állították fel 1896-ban az ország ezeréves fennállását hirdető emlékoszlopokat: a munkácsi várhegyen, a nyitrai Zobor hegyen, a dévényi várhegyen, Pannonthalmán, a zimonyi várhegyen, Pusztaszeren és a brassói Czenk hegyen. Ld.: Csapó Csaba: Thaly Kálmán és a millenniumi hét emlékoszlop. *Rendszerváltások kortársa és kutatója. Tanulmánykötet* Izsák Lajos 70. születésnapjára. Szerk. Feitl István, Sipos Balázs, Varga Zsuzsanna. Budapest, 2013. 54–59.

sem mentes indoklását adta azok törlésének: az emlékművek „*valóságos szégyenfoltjai a magyar építőművészetnek és az akkori kultuskormányok korlátoltságának és szűk-markúságának*”.⁶⁸ Éber ezzel szemben a miniszterelnök 1918. október 12-i, a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, Zichy Jánoshoz címzett leiratára hivatkozott, melyben Wekerle Sándor az emlékeket továbbra is a Bizottság felügyeletében kívánta hagyni. Éber ehhez azt tette hozzá, hogy „*ha művészi szempontból kifogásolhatók is, kétségkívül történeti emlékek*”.⁶⁹ Ébernek nemcsak az emlékiratról, hanem magáról Lechnerről alkotott képéről sokat elárul az a megjegyzés, melyet a beadványra vezetett rá: „*Sajnos, a beadvány – mind a lajstrom, mind az egyéb javaslatok – tele vannak tévedésekkel, ferdítésekkel, meggondolatlanságokkal, amelyek forrása nem az ügy szeretetében, hanem más motívumban keresendő.*”

Ez az Éber és Lechner közti konfliktus kétféle habitus összeütközésének példája. Amikor Lechner a Bizottság tagja lett, Éber már tíz éve ott dolgozott, és Forsterrel való több éves munkája eredményeként készítette el a hatszáz tételes jegyzéket, hogy azzal új alapot teremtsen a műemlékek hathatósabb védelmének.⁷⁰ Lechner – aki új munkatársként kapott lehetőséget elképzelései kifejtésére – a védelmet élvezők körének határozott kiterjesztésével a barokk, klaszicista és historizáló épületek irányába, másrészt azzal, hogy addig elképzelhetetlen módon, felvetette, hogy egyes műemlékek fenntartása nem feltétlenül szükséges, gyökeresen más szemléletet képviselt.⁷¹ A habituson túl a műemléki tudományos munka mibenlétét is máshogy látták. Éber számára a műemlékek értékelésénél a Dehio-féle rendszer volt az irányadó, ahol „*az esztétikai fejtegetések föltétlenül mellőzendők*”. Ezzel szemben Lechner nemcsak a fenti, 1919-es beadványában, hanem később is gyakran élt a személyes benyomás és esztétikai értékelés eszközeivel.

Lechner Jenő 1919 második felében, a MOB a Tanácsköztársaság utáni munkájába is aktívan bekapcsolódott, ám tevékenysége sok szempontból ellentmondásos volt. 1920 szeptemberétől megkapta a MOB előadói állását.⁷² Ebben az időben Kertész K. Róbert támogatásával és egyetértésével igyekezett azon kollégái alkalmazását megakadályozni, akik a Tanácsköztársaság idején felállított Országos Műemléki Hivatal munkájában szerepet vállaltak: részt vett annak az igazoló bizottságnak a munkájában, amely Éber László, Lux Kálmán,⁷³ Mihalik József és Möller István kommün alatt

⁶⁸ MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1919/64.

⁶⁹ Uo., 1919/84.

⁷⁰ Horler 1996. i. m. 127.

⁷¹ Granasztóiné Györfly 1996. i. m. 155.

⁷² A tisztséget Lechner először ideiglenesen, fél évre kapta, ám mivel az addigi előadót Éber Lászlót eltiltották a tisztség viselésétől a Tanácsköztársaságban való részvétele miatt, Kertész K. Róbert maga kérvényezte a miniszternél Éber nyugdíjazását és Lechner kinevezésének meghosszabbítását. MDK Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1921/29. 1921. február 7.

⁷³ Amikor Lux hírt vette, hogy nem kívánják tovább alkalmazni, egy igazoló levelet írt a maga védelmében. MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB-iratok 1921/179. 1921. szeptember 21. Lechner Jenő a levélhez csupán azt a megjegyzést fűzte: „megállapítandó, kinek a segítségével került Lux kezéhez a bizalmas akta, s erről a legközelebbi ülésnek jelentés teendő.”

ti tevékenységét felülvizsgálta. Amikor 1921-ben az elnöki tisztségbe visszahelyezett Forster Gyula felajánlotta neki a MOB megosztott előadói állásai egyikét (a reneszánsz és barokk építészeti előadója), míg a másikat (archeológia és középkori építészeti előadója) Lux Kálmánnak szánta, Lechner tiltakozott Lux kinevezése miatt.⁷⁴ Mint írta: „*hogy a bizottságnak a közelmúlti szomorú eseményekben vezető szerepet játszott tagjai ismét vezetőpozíciók visszaszerzésére töreksszenek, s akiknek első pionerja dr. Lux, aki köztudomás szerint a Károlyi kormány alatt a kommunista üzemei miatt elmozdított dr. Éber László volt előadóval együtt a Műemlékek Országos Bizottságának Műemlékhivatallá való átszervezését foganatosította, vele együtt magát annak élére kinevezette és az ún. tanácskormány idejében azt a szovjetrendszer szolgálatába állította [. . .] Azért méltóztassék tudomásul venni, hogy a bizottság előadói ügkörében tovább működni nem óhajtok és az előadói teendőknél Forster báró elnöklete alatt való ellátását nem vállalom.*”⁷⁵

Forster számára az ilyen személyeskedések nem voltak elfogadhatók. Ezt a Bizottság július 28-i rendes ülésén egyértelművé tette.⁷⁶ Miután felidézte Lechner kijelentését, mely szerint nem hajlandó Mölllerrel együtt dolgozni, kijelentette, bizonyos benne, hogy Lechner belátja tévedését és bocsánatot kér. Békebíróként Möllert arra kérte, borítson fátylat az ellene indított vizsgálatok fájdalmas körülményeire és nyújtson békejobbot. Az erőviszonyokat mutatja, hogy miközben Lechner hónapokat várt a nyilvános válasszal, október 3-án maga Forster az előadók személyével kapcsolatban már újabb javaslattal állt elő: Lechner és Foerk Ernő kinevezéséhez kérte a Bizottság támogatását.⁷⁷ Végül a MOB 1921. december 27-i ülésén tudták meg a tagok, hogy Lechner elfogadta Mölller békejobbát, ám ezt Forster azzal vezette fel, hogy az ő korábbi, elnöki kijelentései sajnálatos félreértésen alapultak. Mindezeket követően ugyanezen az ülésen felolvasták Lechner bizottsági tagságáról szóló lemondását. Az építész ekkor írt levelében lemondásának okait így határozta meg: „*bár kinevezésem iránt már hivatalos előterjesztés is tétetett, a Bizottság ennek mellőzésével nemcsak hogy a tisztség betöltésére érdemesebb férfiút hozott javaslatba, hanem a [Kertész K Róberttel közösen elkészített műemléki munka] program végrehajtására kiküldött összes albizottságok közreműködésében mellőzött*”. Mindezek „*kilátástalanná teszik számomra a Bizottságban való eredményes közreműködést*”.⁷⁸

A megváltozott helyzetben, 1921 decemberében Forster lemondott minden pozíciójáról, megerősítve az 1920-ban, az igazoló bizottság munkájának kezdetén már benyújtott lemondását.⁷⁹ Kertész K. Róbert került – megbízott – elnökként a helyére,

⁷⁴ MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok 1921/136, 1921. június 18.; Barcza Géza: Műemlékvédelem a magyar Tanácsköztársaság idején. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények*, 8. 1964. 461.

⁷⁵ Luxot Forster megvédte, aki így 1935-ös újbóli kinevezéséig tiszteletdíjas építészként dolgozott a Bizottságnak. Ld.: Horler 1996. i. m. 110.

⁷⁶ MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB-iratok 1921/198, 1921. július 28.

⁷⁷ Uo., 1921/233. 1921. szeptember 29.

⁷⁸ Uo., 1921/274. 1921. december 27.

⁷⁹ Horler 1996. i. m. 130–131.

és ez a változás Lechner lehetőségeit és mozgásterét szintén megnövelte.⁸⁰ Ugyanis az új elnök Vass József, vallás és közoktatásügyi miniszternek írt 1922. március 22-i feliratában többek mellett (a három hónappal korábban lemondott) Lechner Jenőt is javasolta bizottsági tagnak.

Mint műemléki előadó feladatának érezte, hogy kijelölje, a megváltozott történelmi helyzetben melyek a Bizottság legfontosabb feladatai. *„Az idegen uralom alá jutott területek országunknak, nemzetünk ezeréves kulturájából, történetéből ki nem szakítható, s ennek továbbra is történeti és művelődési patrimoniumához, örökségéhez tartoznak és most méginkább kötelességünk, hogy az azokon lévő emlékeket melyek, szomorú kimondani, országunk emlékeinek nagyobb részét tesszik, ismertessük és nemzetünk kulturájához és történetéhez való tartozandóságát ezzel is biztosítsuk és erősítsük.”*⁸¹

A műemlékvédelem feladatairól kisebb kiadványt jelentetett meg ugyanebben az évben, s melyben összefoglalta a szakma jövőjéről vallott elképzeléseit.⁸² Ebben a hazai és a határon túlra került műemlékekről, mint a magyar kultúrfölény bizonyítékairól beszélt, kiterjesztve az ausztriai császári kincsekre, melyekről, mint a középkori és újkori Magyarország külföldre került ingó műemlékeiről szólt (pl. az ambrasi gyűjteményről). Ez a tudományos hitelességet nélkülöző, és szuprematista nézőpont írásában később is megjelent. A háború utáni, új tervekkel teli időszaknak az eredménye egy memorandum is, amelyben Lechner az ifjúság nemzeti szellemű nevelésének programját adta, továbbá kiemelte a MOB újjászervezésével kapcsolatos teendőket: *„a nemzeti tradíciók szemmel tartásával állapítsa meg műemlékeink lajstromát, tegyen előterjesztést a műemléktörvény revíziójára és egy a nagyközönség igényeinek megfelelő műemlékvédelmi-folyóirat [sic], valamint egy népszerű modorban írott kiadványsorozat megalapítására.”*⁸³

1920-ban született egy hasonló szellemű írása, melyben az ifjúság előtt álló feladatokat így fogalmazta meg: *„a történelmi múltat melegen átérző, a jövőt erősen akaró vasemberekké kell nevelődnie a jövő nemzedéknek, ha ezt az »ezer sebből vérző« nemzetet új életre akarja kelteni és egy új ezredévet akar életének biztosítani [...] Keressétek a múltat, tanulmányozzátok városaitok történetét, igyekezzetek megérteni a »beszélő köveket« és akkor a jövőt munkálva nem tudtok majd vétkezni ellenük, megóv attól a szeretet, amely hozzájuk fűz.”*⁸⁴

A magyarországi műemlékvédelem korai történetével egy hosszabb publikációban foglalkozott. Ebben a történelmi visszatekintésen túl szólt a műemlékek köre kiterjesztésének időszerűségéről. Egyfelől az újabb korok építészetének értékeiről, másrészt az építészetten túl egyéb értékek védelmének fontosságáról. A publikáció egyik jelentőségét épp ez adja, hogy benne az ingó műemlékek megőrzéséről⁸⁵ és (feltűnően

⁸⁰ MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1922/100, 1922. március 23.

⁸¹ Uo., 1921/146. 1921. június 28.

⁸² Lechner Jenő: *A műemlékvédelem Magyarországon és jövő feladatai*. Budapest, 1921.

⁸³ MDK MÉM, Lechner Jenő iratai, 3. doboz.

⁸⁴ Lechner Jenő: Tradíciók és az ifjúság. *A Technikus*, 1. 1920. 94-97. – ld. még: Ferkaei 1989. i. m. 339.

⁸⁵ Ez ügyben már Henszlmann Imre és Forster Gyula is több törvényjavaslatot terjesztett elő, mely

előremutató módon) az utcaképek, népművészeti emlékek, természeti sajátosságok védelmének fontosságáról is szólt, valamint arról, hogy milyen szerepet játszhat ebben a német Heimatschutzok mintájára létrehozott Műemlék- és Otthonvédelmi Szövetség. Emellett felhívta a figyelmet az iskolai nevelésnek a nemzeti öntudatban játszott szerepére. Az utóbbihoz, mint hangsúlyozta, az ismeretterjesztést szolgáló kiadványok (füzetek, tankönyvek, folyóirat, képeslapok) nagyban hozzájárulnak.⁸⁶

Az előbbi fényében nem meglepő, hogy a műemléki ismeretterjesztésért Lechner Jenő igen sokat tett – a Bizottságon belül és annak kerekein kívül egyaránt.

Az elszakított területek emlékeinek bemutatása – miként erről rajzi vázlatok tanúskodnak – már 1920-ban felemerült. Akkor a Műcsarnok termeit kívánták tervekkel, fényképekkel, rajzokkal, szobormásolatokkal, népművészeti alkotásokkal megtölteni. A koncepciót Lechner Jenő dolgozta ki, megvalósítására azonban nem került sor.⁸⁷

1922-ben a Nemzeti Szalonban terveztek műemléki kiállítást „Az elszakított területeken lévő műemlékek” címmel. A kiállítás Lechner Jenő koncepciója szerint készült,⁸⁸ és külön teremben mutatta volna be a délvidéki, az erdélyi és a felvidéki műemlékeket.⁸⁹ A kiállításához kísérő kötetet is terveztek, melyben a műemlékekről szó részt Lechner Jenő, a képzőművészetről szólót Divald Kornél, az iparművészetről szólót Csányi Károly írta volna.⁹⁰ A kiállítás és a kísérő kötet végül nem valósult meg. Lechner már 1921. decemberi, MOB bizottsági tagságról szóló lemondó

3. Lechner Jenő portréja. Führer Ilus rajza, 1927. Repr. Magyar Építőművészet 27. 1927. 10/12. [2.] 10-12.

azonban ellenállásba ütközött s ezért nem emelkedett törvényerőre. Horler 1996. i. m. 103., 129., 139.: 129. jegyzet: 6.

⁸⁶ Lechner Jenő: Műemlékek és műemlékvédelem Magyarországon. [1.] *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 55, 1921, 32/33. 247-250; [2.] *uo.*, 34/35. 258-261.

⁸⁷ Lechner Jenő rajza a Műcsarnokba készítendő műemléki kiállítás tervével. 1920. június 19. Ld.: MDK MÉM, Lechner Jenő iratai, 3. doboz.

⁸⁸ Lechner először a felkérést visszamondta, ám végül a későbbi időpontban megnyíló kiállítás gondozását mégis elvállalta. Ld.: MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1921/274, 1921. december 27.; 1922/82, 1922. február 28.; 1922/132, 1922. március 23.

⁸⁹ A kiállítás termeinek alaprajzát ld. MÉM MDK, Lechner Jenő iratai, 3. doboz.

⁹⁰ MÉM MDK Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1922/41, 1922. január 31.

levelében visszaadta ezt a megbízást, pár hónappal később azonban egészen más (praktikus és szakmai) okokat nevezett a kivitelezhetőség akadályainak, mellyel tulajdonképpen odaszúrt a MOB korábbi vezetőségének: „a Bizottság terv és fényképtára teljesen rendezetlen, másrészt a MOB képgyűjteményében [...] félszázados működése után alig van csak a célra is felhasználható anyaga, ami van jórészt szégyenletesen silány, és megdöbbenően hiányos”.⁹¹

1930-ban a Nemzetközi Építészkongresszus alkalmából két helyszínen, a Műcsarnokban és a Nemzeti Szalonban mutatták be a kortárs magyar építészeti különböző irányzatait és az ország műemlékeit. A magyar „stíluskeresőket” bemutató részt a Nemzeti Szalonban állították ki, amelynek rendezése megoszlott Vámos Jenő (Feszl Frigyes), Gerő Ödön (Lechner Ödön), Györgyi Dénes (népi hagyományok) és Lechner Jenő (magyar történeti múltból építkezők) között.⁹²

Lechner Jenő 1923. első felében az OMNIA mozgóképszínházban egy több alkalmas építészettörténeti előadásorozatot tartott. Ezt az előadásorozatot továbbiak követték, melyek szövegét a főváros támogatásával füzetes formában tervezték kiadni.

Lechner a műemlékek védelmét kiemelten fontosnak tartotta. Erről nemcsak a felső-magyarországi emlékek megőrzésének fontosságáról szóló cikkei tanúskodnak, hanem budapesti topográfiai kutatásai is. Amikor Budapest építőművészeti topográfiája készítése közben a Szentháromság u. 1.-ben Mátyás király korabeli vörösmárvány konzol töredékére bukkant, levelet írt Sipőcz Jenő polgármesternek, kérve őt, hogy segítse a töredéknek a Fővárosi Múzeumba szállíttatását.⁹³ A Topográfiából megszületett Budapest műemléki épületeit bemutató kötet gépiratában a várbeli épületek leírása kapcsán külön kiemelte az azokban várhatóan még előkerülő középkori kövek megóvásának fontosságát: „A várbeli épületek bontási munkái állandóan megfigyelés alatt is tartandók, mivel a falazatanyagból régi elpusztult műemlékekből vett faragott kőtöredékek kerülhetnek elő.”⁹⁴ A Budapest műemlékei-kötet 1924-es megjelenését követő évben rangos szakmai elismerést kapott, és a későbbi években további kiadását tervezték.⁹⁵

A műemléki felfogásába ugyanakkor a töredékes emlékek teljes visszaépítésének lehetősége is belefért. A visegrádi és zsámbéki romokat teljesen rekonstruálandóknak, tulajdonképpen visszaépítendőnek javasolta.⁹⁶ Az esztergomi palotakápolna feltárásról utólag, az 1950-es években írt visszaemlékezése az épület váratlan felbukkanásának történetét rögzíti.⁹⁷

⁹¹ Uo., 1922/82, 1922. február 28.

⁹² Fehér Krisztina – Krähling János: Az építészoktatás megújulásának kérdései az 1930-as nemzetközi építészkongresszus műegytemi kiállítása kapcsán. *Építés-Építészettudomány*, 47. 2018. 135-167.

⁹³ 1921. november 13. MÉM MDK, Lechner Jenő iratai, 3. doboz.

⁹⁴ MÉM MDK, Tudományos Irattár, K 1654. *Budapest műemlékszerű épületeinek lajstroma*. Budapest építőművészeti topográfiája című kéziratából összeállította Lechner Jenő. [gépirat] Budapest, 1924.

⁹⁵ MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1925/107. 1925. március 29.; 1930/17. 1930. január 9.; 1930/32. 1930. január 15.

⁹⁶ MOB ülés jegyzőkönyve kivonat. [é. n.] MÉM MDK, Lechner Jenő iratai, 3. doboz.

⁹⁷ Kismarty-Lechner Jenő: Az esztergomi Árpádházi királyi palota feltárási regényes története. MÉM

Restaurálási munkái részint szintén a MOB-hoz kötődtek. Ilyen volt a Nemzeti Múzeum (1926–1927), az Egyetemi templom és a Papnevelde (1922, 1924), a régi budai Országház (1923–29) és a Bécsi kapu (1930) műemléki helyreállítása. A régi budai országház épülete és termei restaurálása kapcsán Lechner felvetette egyrészt a díszterem tükörcboltozattal való lefedését, másrészt javasolta, hogy a klarissza templomot kulturális intézmény céljaira használják.⁹⁸ Tizenöt évvel később inkább a klarissza templomot⁹⁹ látná itt szívesen visszaépítve. Ahogy a Várszínházat is szíve szerint visszaalakítaná karmelita templommá, sőt a pesti egykori Invalidus palota kápolnáját is legszívesebben eredeti formájában látná viszont.¹⁰⁰ A főváros eredeti formájában megőrzendő barokk emlékei között tartotta számon az óbudai Zichy- kastélyt, továbbá a kiscelli egykori trinitárius kolostor templomát.

Művészettörténeti, építészettörténeti források megőrzését tudósként is fontosnak tartotta. 1919-ben felhívta a MOB figyelmét az Iparművészeti Társulatnál lévő Pollack Mihály-féle tervekre, a Lánchíd és az Alagút rajzaira, valamint Petrik Albert fényképfelvételeire és javasolta, hogy azokat a Bizottság, mint illetékes, és az őrzésükre leginkább hivatott intézmény vegye át.¹⁰¹

A műemlékek helyreállításáról vallott elképzeléseinél úgy tűnik, az építész „rugalmas” ötletei néha felülírták a műemléki szakember felelős döntését, miként a Belvárosi plébániatemplom hajója elbontásának ideája esetében, ahol a neogótikus oltár helyére a Szépművészeti Múzeumból kölcsönzendő gótikus szárnyasoltárt vizionált (1938).¹⁰² Döntéseinek és ítéleteinek változékonyságát mutatja, hogy ugyanabban az írásában másutt a belvárosi templom körüli bódék elbontása során napvilágra került gótikus kapuk és faragványok iránt lelkesedik.¹⁰³

A 19. század magyarországi építészetről szóló, fent említett áttekintésében Steindlnek a kassai Szent Erzsébet-templomon végzett purista restaurálását éppúgy kora műemlékfelfogása tükrének tartotta, miként Möller István későbbi, gyulafehérvári, vajdahunyadi, kolozsvári tevékenységét. Az utóbbinál a stíluselemek szigorú felismerését és a modern helyreállítási elvek alkalmazását emelte ki.¹⁰⁴

LECHNER JENŐ, A TANÁR

Lechner Jenő számára a tudásátadásnak különböző formái, az ismeretterjesztés, és tanítás bizonyos, hogy ugyanarról a töről fakadtak. Ez utóbbit évtizedeken keresztül végezte, több építész- és művészgenerációnak adva át ismereteit a magyarországi újko-

MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Lux Kálmán hagyaték, K 1682.

⁹⁸ MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1933/313. 1923. április 12.

⁹⁹ Mivel az egykori ferences és klarissza kolostor összeépült, lehetett az oka, hogy a minoritának titulálta az Úri utca egykori klarissza templomot. Lechner 1938. i. m. 32.

¹⁰⁰ Uo., 32., 33.

¹⁰¹ MÉM MDK, Tudományos Irattár, K 2014/21/7. 1919. február 22.

¹⁰² Lechner 1938. i. m.

¹⁰³ Uo., 31.

¹⁰⁴ Lechner 1945. i. m. 63., 106.

ri művészetről. 1905-től tanított egykori alma materében, a Budapesti József Műegyetemen. Előbb tanársegéd volt Nagy Virgil mellett. 1908-tól adjunktus, 1916-tól magántanár, 1923-tól mint nyilvános rendkívüli tanár, 1928-tól mint rendes tanár tartotta előadásait a magyarországi reneszánsz és barokk építőművészet témakörében. 1937-től a Képzőművészeti Főiskolán oktatott hasonló, építészettörténeti órákat. Előadásainak szövegei, részint hallgatói lejegyzésében, sokszorosítva,¹⁰⁵ részint évkönyvekben, illetve önálló kiadványokban megjelentek.¹⁰⁶

Ezek az alaktannal is foglalkozó építészettörténeti előadások valószínűleg azért voltak újszerűek a hallgatók számára, mert a historikus ízlésű építész megközelítésében a 19. század, különösen annak második fele építészetének részletes bemutatását egy érintett – és éppen ezért elfoglaltságoktól sem mentes – személytől kapták. A szeretet, a gondosság és a lelkesülés fogalmi jól írják le Lechner Jenő viszonyát a múlt építészeti emlékeihez. Ezt az érzelmi megközelítést, mely sejthetően habitusának része volt, tanítványai egy része magáévá tudta tenni. Talán ebben a lelkesült tanári szerepben hitelesebb is volt, mint a tudós műemléki szakember „köntöseben”. A fentiek nyomán érthető, hogy a Lechner Jenő utáni építésznemzedék őt elsősorban, mint a tanárt és az elméleti szakembert (és kevésbé az építészt) őrizte meg emlékezetében. Az a nemzeti küldetésű tudat pedig, amely két háború közti történeti témájú írásaiban egyre nagyobb hangsúlyt kapott, helyét egy olyan tradicionalista, konzervatív szellemi világban jelöli ki, amely számára a második világháború után is természetes, otthonos közeget jelentett.

KISMARTY-LECHNER JENŐ PÁLYAKÉPE

Lechner Jenő (Budapest, 1878. augusztus 23. – Budapest, 1962. február 26.) [1942-től Kismarty-Lechner¹⁰⁷], építész, építészettörténész, tanár. Édesapja: Lechner Gyula (1840–1914) ügyvéd, tanár, író; édesanyja: Uhink Mária Antónia (1841–1916) zongoraművész. 1902-ben szerzett építész oklevelet a Műegyetemen, majd 1905-től tanársegédként, illetve adjunktusként az Ókori Építéstani Tanszéken dolgozott. 1915-ben műszaki doktori képesítést nyert, 1918-ban magántanárit *A renaissance és barokk építészet Magyarországon* tárgy körében. Magántervezői működését Hauszmann Alajos mellett kezdte a budai várpalota művezetőségén, majd Waga

¹⁰⁵ *Építészeti encyklopédia. Lechner Jenő előadásainak vezérfonala.* Lejegyezte Éless István. Budapest [1932]. Az előadások sokszorosított jegyzetekben való megjelenítése a korban nem volt ismeretlen. Ld.: Nagy Virgil *Az ókori építés története című előadásainak vezérfonala.* Lejegyezte Lechner Jenő. Budapest, 1918.; Hüttl Dezső: *Középületek tervezése.* Lejegyezte Simkó Károly. Budapest, 1930-as évek.

¹⁰⁶ *Az ókori építés története.* Budapest, 1919. [?]; *Építészeti enciklopédia képekben. Az Országos Magyar Képzőművészeti Főiskolán tartott előadásaihoz vezérfonalul összeállította: Lechner Jenő.* Budapest, 1930.; *Építőművészet és képzőművészetek. Az Orsz. M. Kir. Képzőművészeti Főiskola Évkönyv, 1937/38 – 1938/39.* 60–88.; *A magyar építészet a renaissance korától a milléniumig. A szépművészetek könyve.* Budapest, 1940. 169–204.; *Az építőművészet kis tükre.* Budapest, 1940.; Lechner 1945. i. m.

¹⁰⁷ Lechner Jenő keresztlevélének másolata. Budapest, 1944. március 31. MÉM MDK, Lechner Jenő iratai, 3. doboz.

Lászlóval társulva készítette első építészeti terveit. Ezzel párhuzamosan elméleti munkákat írt, és építészettörténeti kutatásokat folytatott, mindenekelőtt a felvidéki késő reneszánsz építészet emlékeit tanulmányozta. Elképzelése szerint ebből a stílusirányzatból volna megteremthető a történeti alapú nemzeti építészet. Ebben a szellemben megvalósult építészeti munkái közül (kisebb családi házak mellett) kiemelkedik a sárospataki tanítóképző épülete (1909–1912, Warga Lászlóval), a Dembinszky u. 42. alatti iskola (1910), és saját bérháza a Mészöly utcában (1910). 1916-ban a Magyar Keleti Kulturközpont (Turáni Társaság) előadója lett, 1929-ben a Hollós Mátyás Társaság budai egyesülete tudományos szakosztályának,¹⁰⁸ valamint a Lechner Ödön Társaság építészeti bizottságának elnöke lett. Az 1930-as évektől József nádor korának klasszicista építészetéből kiindulva próbált meg nemzeti építőstílust formálni, próbálkozásai azonban megmaradtak a kísérlet szintjén, követőkre nem talált. 1928-tól 1943-ig a Képzőművészeti Főiskolán tanított. A Műemlékek Országos Bizottságának munkájába az 1910-es évektől fogva kapcsolódott be, 1917-től a Bizottság rendes tagja, 1920–1921 között előadója volt. Szerepe a MOB első világháború utáni tevékenységében legalábbis ellentmondásos volt. Elkészítette Budapest építőművészeti topográfiáját, és több fővárosi műemlék restaurálását végezte (Magyar Nemzeti Múzeum, volt budai országház, Egyetemi templom). Különböző efemer építészeti alkotás tervezésében vett részt (koronázási dekoráció, Mátyás templom, 1916; eucharisztikus főoltár, Hősök tere, 1938). Élete alkonyán monográfiában dolgozta fel nagybátyja, Lechner Ödön művészetét. Felesége: Unger Marianne (1880–1963). Gyermekai: ifj. Lechner Jenő (1908–1992) építész; Lechner Emil (1910–1964). Kitüntetések: Signum Laudis; 1916: a bolgár „Mérite Civile” tisztikeresztje; 1923: M. Kir. Kormányfőtanácsos; 1930: Corvin-koszorú.

KISMARTY-LECHNER JENŐ FONTOSABB ÍRÁSAI

Építők zsebkönyve. Budapest, 1904. [társszerző: Warga László]; *Modern és nemzeti építőművészet. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője,* 1908. május 3. 165–170.; *Építési enciklopédia.* 2. kiad. I–IV. Budapest, 1913–1914.; *Tanulmányok a lengyelországi és felsőmagyarországi reneszánsz építésről. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye,* 47. 1913. 397–415.; *Földült tűzhelyeinkért.* Budapest, 1915.; *Műemlékek a cs. kir. szab. Kassa-Oderbergi vasút mentén. A cs. kir. szab. Kassa-Oderbergi vasút és az üzemében levő h. é. vasutak személyszállító vonatainak valamint a tátrai h. é. villamosvasutak menetrendje.* Budapest, 1914. 64–74.; *A pártázatos reneszánsz építés Magyarországon határai körül.* Budapest, 1915.; *Szemelvények a Reneszánsz építés Magyarországon és határai körül* című művészettörténeti tanulmányból. Budapest, 1915.; *Magyar építészet és zsidókérdés. Huszadik Század,* 18. 1917. (35. köt.) 272–274.; *Renaissance építési emlékek Szamosújvárott. Építő Ipar – Építő Művészet,* 40. 1916. 305–308., 311–314., 317–321.; *Képek Buda és Pest fejlődésének történetéből.* Budapest, 1918.; *Az elszakításra ítélt Magyarország.* Budapest, 1920.; *A műemlékvédelem*

¹⁰⁸ MÉM MDK, Lechner Jenő iratai, 3. doboz.

Magyarországon és jövő feladatai. Budapest, 1921.; Műemlékek és műemlékvédelem Magyarországon. *Vállalkozók Lapja*, 1921. június 2. 2.; június 16. 2.; Műemlékek és műemlékvédelem Magyarországon. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 55, 1921, 32/33. 247–250.; 34/35. 258–261.; Nemzeti problémák az építőművészetben. *A Cél*, 14. 1924. január, 11–17.; A turáni népek művészete. *Turán*, 5. 1922. 179–192. Magyarország műemléki egysége. *Élet*, 1924. április 13. 144–146., május 11. 161–162., június 1. 184–186.; *Budapest műemlékei.* Szerk. Lechner Jenő. Bev. Klebelsberg Kuno, Sipőcz Jenő, Kertész K. Róbert. Budapest, 1925. [benne: Budapest műemlékei József nádor korától a főváros egyesítéséig. 183–244.]; *A Magyar Nemzeti Múzeum épülete 1836–1926.* Budapest, 1927.; A magyar építőművészet a XIX. század második felében. *Technikai fejlődésünk története 1867–1927.* 2. kiad. Bev. József Főherceg, Buday Béla. Budapest, 1929. 503–520.; Eklektikus szellemű építőművészetünk az utolsó 50 évben. *Az 50 éves Vállalkozók Lapja jubileumi albuma. A magyar építőművészet és építőipar 50 éve. 1879–1929.* Szerk. Lakatos Mihály, Mészáros L. Edgár, Óriás Zoltán. Budapest, 1930. 107–114.; *Jenő Lechner. Mit einer Einleitung vom Künstler.* Genf, 1930. Nemzeti vonások a magyar építőművészetben. *A magyar állam élete.* Szerk. Karczag Vilmos. Budapest, 1932. 79–88.; *Budapest városrendezési feladatairól.* Budapest, 1938.; Építőművészet és képzőművészetek. *Az Orsz. M. Kir. Képzőművészeti Főiskola Évkönyv*, 1937/38 – 1938/39. 60–88.; A magyar építészet a renaissance korától a millenniumig. *A szépművészetek könyve.* Budapest, 1940. 169–204.; *Az építőművészet kis tükré.* Budapest, 1940.; *A katolikus templomépítés liturgiai követelményei.* Budapest, 1942. (A Mérnöki Továbbképző Intézet kiadványai, XX. 17.); Lechner Ödön nem volt magyar? [*Deutsche Zeitung* 1942. január 6-i hírének cáfolata] *Magyar Nemzet*, 1942. január 11. 4.; A Víziváros múltja és műemlékei. *Magyar Építőművészet*, 1943, 10. 239–242.; *Építészetünk a XIX. század második felében.* Budapest, 1945. (A Mérnöki Továbbképző Intézet kiadványai. É. 30.); *Olgyay és Olgyay építészek = Architects Olgyay & Olgyay.* Szerk. Kismarty-Lechner Jenő, Móricz Miklós. Budapest, [1946]; *Lechner Ödön.* Budapest, 1961.

KISMARTY-LECHNER JENŐROL SZÓLÓ MÉLTATÁSOK

Toroczkai Wigand Ede: Dr. Lechner Jenő. *Élet*, 1924. március 2. 89–90.; R: Dr. Lechner Jenő munkássága. *Magyar Iparművészet*, 31. 1928. 65–67.; Dr. Lechner Jenő 60 éves. *Vállalkozók Lapja*, 1938. augusztus 25. 5.; Lengyel István: Lechner Jenő. *Népszabadság*, 1957. március 27. 13.; Halácsy Dezső: Dr. Kismarty-Lechner Jenő. *Magyar Hírek*, 1958. október 1. 4.; Rados Jenő: Dr. Kismarty-Lechner Jenő. Születésének századik évfordulójára 1878–1962. *Magyar Építőművészet*. 1978, 5. 52–55.; Kismarty-Lechner Jenő. In: Gerle János – Kovács Attila – Makovecz Imre: *A századforduló magyar építésze.* Budapest, 1990. 79–82.; *Kismarty-Lechner Jenő (1878–1962). Kismarty-Lechner Loránd (1883–1963).* Az OMF Magyar Építészeti Múzeuma és a BTM Kiscelli Múzeumának közös kiállítása. 1990. december 4. – 1991. január 31. Szerk. Hadik András, Pusztai László, Ritoók Pál. Budapest, 1990.; Rákos Katalin: Budapest városrendezési problémái (1871–1948) különös tekintettel Kismarty-Lechner Jenő szerepére. *Magyar Építőművészet – Utóirat*, 4,

4. Stróbl Alajos: Lechner Jenő büsztje. *Jenő Lechner. Mit einer Einleitung vom Künstler.* Verlag „Meister der Baukunst” Aktien Ges. Genf, 1930.

2004, 5. No 22. 29-30.; Hajós-Baku Eszter: Kismarty-Lechner Jenő templomépítésze. A két világháború közötti katolikus templomépítészet útkeresései. *Építés-Építészettudomány*, 51. 2023. 51-76. Papp Gábor György: A felső-magyarországi reneszánsz építészet és a magyar nemzeti stílus. *A Haza építőkövei. Tanulmányok a 19. századi építészet köréből Sisa József tiszteletére.* Szerk. Farbak Péter, Farbakyné Deklava Lilla. Budapest, 2023. 45-58.

A RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

- AGNH/MNG *Évkönyve*: Annales de la Galerie Nationale Hongroise / Magyar Nemzeti Galéria *Évkönyve*, 1. - 1970 -
- BTM: Budapesti Történeti Múzeum
- ELKH BTK MI: Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet / Kutatóintézet
- ELTE: Eötvös Loránd Tudományegyetem
- ELTE Levéltár: ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár
- Forster Központ: Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ, 2012-2016
- Frakkok*: „Emberék, és nem frakkok”. A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai. Tudománytörténeti esszégyűjtemény. I-V. Szerk. Bardoly István, Markója Csilla. *Enigma*, 13. 2006 I.: No 47.; II.: No 48.; III.: No 49.; 17. 2010 IV.: No 62.; V.: No 63.; VI.: No 108. 2021 (2022); VII.: No 109. 2021 (2022); VIII.: No 110. 2022; IX.: No 114. 2023; X.: No 115. 2023
- Gulyás: Gulyás Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái. Új sorozat.* [a VII. kötetből sajtó alá rend. Viczián János] I-VI. és VII-XIX. Budapest, 1939-1944., 1990- 2002
- HFMM: Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum (Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum)
- HUN-REN BTK: HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
- HQ: *The Hungarian Quarterly*, 34-54. 1993-2014.
- KMML: *Kortárs magyar művészek lexikona.* Főszerk. Fitz Péter. I-III. Budapest, 1999-2001
- KÖH: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2002-2012
- Magyar Nemzeti Galéria Adattár > SzM-KEMKI ADK
- MÉL: *Magyar életrajzi lexikon.* Főszerk. Kenyeres Ágnes. I-II. Budapest, 1967-1969. kiegészítő kötetek: III.: A-Z. 1981., IV.: A-Z. 1994
- MÉM MDK: Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ
- MKCs: MTA Művészettörténeti Kutató Csoport
- MKSZ: Magyar Képzőművészek Szövetsége (1960-1972, 1973-1877), Magyar Képző- és Iparművészek Szövetsége (1977-1989), Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége (1990)
- MMA: *Magyar múzeumi arcképcsarnok.* Főszerk. Bodó Sándor, Viga Gyula. Budapest, 2002
- MMA II.: *Magyar múzeumi arcképcsarnok.* II. Főszerk. Tóth Arnold. Budapest, 2022
- MMÉEK: *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1. 1867 - 78. 1944
- MMIB: Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága, 1872-1881
- MNG: Magyar Nemzeti Galéria

- MNM: Magyar Nemzeti Múzeum
MOB: Műemlékek Országos Bizottsága, 1881–1949
MTA: Magyar Tudományos Akadémia
MTA KIK: MTA Könyvtár és Információs Központ
MTAT: *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai*. Főszerk. Glatz Ferenc. I–II. Budapest, 2003
MUMOK: Múzeumok és Műemlékek Országos Központja 1949–1953
NHQ: *The New Hungarian Quarterly*, 1–33. 1960–1992
OMF: Országos Műemléki Felügyelőség, 1957–1992
OMvH: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1992–2002
OSZKK: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár
PPKE: Pázmány Péter Katolikus Egyetem
PSTE: Pázmány Péter Tudományegyetem
RÚL: *Révai Új Lexikona*. Főszerk. Tarsoly István. I–XIX. Szekszárd, 1996–2008.
SzM: Szépművészeti Múzeum
SzM-KEMKI ADK: Szépművészeti Múzeum – Közép-Európai Művészettörténeti Kutatóintézet, Archivum és Dokumentációs Központ, Adattári Gyűjtemény
Szinnyei: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Budapest, 1891–1914
ÚMÉL: *Új magyar életrajzi lexikon*. Főszerk. Markó László. I–V. Budapest, 2001–2004
Zádor Anna I–IV. = I.: *Enigma*, 15. 2008. No 54. 1–170., II.: *Enigma*, 15. 2008. No 55. 1–179., III.: *Enigma*, 15. 2008. No 57. 1–142., IV.: *Enigma*, 16. 2009. No 58. 1–142.